

БАЪЗИ ЭТНОТОПОНИМЛАР МАЪНОСИНИ ЎРГАНИШГА ДОИР

Д.Низомиддинова

Қўқон ДПИ Бошланғич таълим
методикаси кафедраси катта ўқитувчиси

Аннотация: Мамлакатимиз ҳудудида уруғ, қабила, қавм, халқ номлари асосида юзага келган ўрин-жой отлари – этнотопонимлар алоҳида ўринни эгаллайди. Мазкур мақолада республикамиз ҳудудидаги баъзи этнотопонимлар маъносини ўрганиш юзасидан фикр юритилган.

Калит сўзлар: Топоним, этноним, этноойконим, этнотопоним, уруғ, қабила, қавм, этимология.

Республикамиз ҳудудида уруғ, қабила, қавм, халқ номлари асосида юзага келган ўрин-жой отлари – этнотопонимлар алоҳида ўринни эгаллайди. Уларнинг тарқалиш чегараси бошқа семантик гуруҳларга оид топонимларга нисбатан анча кенгдир. Этнотопонимларнинг маъноси, келиб чиқиши, нега шундай аталганлиги, этимологиясини билиш ва аниқлаш фанимиз учун ниҳоятда аҳамиятлидир. Қуйида биз шу ҳақда фикр юритамиз, ўлкамиздаги айрим этноойконимларнинг маъноси борасидаги малоҳазаларни баён қиламиз.

ҒОЗИЁҒЛИҚ – Қўқон шаҳридаги қадимги обод ва кўркам маҳаллалардан бири. Ушбу аҳоли маскани Қўқон хонлиги тарихига оид ёзма манбаларда, архив ҳужжатларида қайд этиб ўтилган. Хусусан, Мирзоалим Мушрифнинг “Ансоб ус-салотин ва таворих ул-хавоқин” (“Султонлар насаби ва хоқонлар тарихи”) номли асарида шаҳарда рўй берган турли воқеалар муносабати билан бир неча бор тилга олинган. А.Ф.Миддендорфнинг рус тилида нашр этилган “Фарғона водийси очерклари” (1882), А.Ф.Федченконинг “Туркистон бўйлаб саёҳат” (1875), Р.Набиевнинг “Қўқон хонлиги тарихи” (1973) асарларида Ғозиёғлиқ топоними ҳам маҳалла, ҳам дарвоза номи сифатида зикр қилинган.

Хўш, Ғозиёғлиқ – қандай ном, нега у шундай аталган? Баъзилар бу ерда илгари кўплаб ғозлар боқилган, улар семиз, ёғли бўлган, шунинг учун маҳалла Ғозиёғлиқ номини олган, деб тушунтиришади. Бу топонимнинг ташқи (товуш) томонига қараб изоҳлаш натижасидир. Аслида маҳалланинг номланишига ғозоёқли сўзи асос бўлган.

Таъкидлаш жоизки, келиб чиқишига кўра, ғозоёқли – ўзбек уруғларидан бирининг номидир. Ғозоёқли этноними бир неча қабилалар таркибида учрайди. Элшунос олим К.Кубаковнинг ёзишича, Қашқадарё воҳасида яшовчи саройлар тўртта: оз сарой, қипчоқ сарой, найман сарой, кўнғирот сарой гуруҳларига ажралган. Булардан қипчоқ саройлар таркибида ғозоёқли уруғи бўлган. Б.Кармишевнинг қайд этишича, Ўзбекистон жанубида истиқомат қилувчи кўнғирот қабиласининг вахтамағали бўлими таркибидаги уруғлардан бири ғозоёқли деб аталган. Қ.Нажимовнинг кўрсатишича, ғозоёқли – юз қабиласининг уруғлари номлари таркибида ҳам мавжуддир.

Этнографик ва шевашуносликка оид асарларда бу этник ном қозоёқли, қозийёқли, қазаяқли, қазияғли, қазяғли шакларида учрайди. Булар ғозоёқли атамасининг шевалараро турли хил фонетик ўзгаришларга учраган кўринишларидир.

Ғозоёқли этноними тамға номи асосида юзага келган. Бу уруғ тамғасининг шакли, тузилиши ғоз оёғи (панжаси)га ўхшаш бўлган. Уруғ номига мана шу тамға асос бўлиб хизмат қилган. Гап шундаки, ўзбек этнонимлари ичида 40 га яқин уруғ, қабилалар тамғалар номи билан юритилган. Тамғалардан, одатда, турли қавм, уруғларга мансуб чорва молларини бир-биридан фарқлашда фойдаланишган. Тамға шакли молнинг сонига куйдириб босилган. Болғали, сирғали, тароқли, чўмичли, болтали, ўроқли, қирғили этнонимлари тамға номлари асосида пайдо бўлган. Бу уруғларнинг тамғалари уй-рўзғор буюмлари – болға, чўмич, ўроқ, қирғич шаклида бўлганлиги учун шундай тарзда аталган.

Қисқаси, айтилганлардан англашиладики, Ғозийёғлиқ топоними уруғ номи билан юритилган жой номидир. Ғозийёғлиқ этноними бора-бора товуш ўзгаришига учраб, Ғозийёғлиқ шаклида ойконимга айланган. Аҳолининг этник таркиби маҳалланинг номланиши учун асос бўлган.

КАЛТАТОЙ – Фарғона вилояти Учкўприк тумани Янгиқишлоқ фуқаролар йиғини ўрамидаги аҳоли масканларидан бири. Жиззах вилоятининг Бахмал, Қашқадарё вилоятининг Қамаш, Косон, Яккабоғ туманларида ҳам Калтатой қишлоқлари бор. Тошкент шаҳри Шайхонтохур даҳасига қаршли маҳаллалардан бири ҳам ўтмишда Калтатой номи билан юритилган. Сурхондарё вилоятининг Сарийосиё тумани ҳудудида эса Даштикалтатой деган жой бор.

Ўлкамиздаги бир неча жойнинг юқоридаги каби ном олишига боис нима? Бу саволга халқимиз тарихига оид ёзма манбалардан, аҳолининг этник таркибини ўрганишга бағишланган илмий асарлардан жавоб топиш мумкин. Гап шундаки, калтатой – уруғ номидир. У ўзбеклар таркибидаги “турк” деб аталувчи этник гуруҳнинг бўлинмаларидан бири бўлган. Профессорлардан Ғози Олим Юнусов, М.Ваҳобов, Б.Кармишева, Ҳ.Ҳасанов, Х.Дониёров, С.Қораев, Т.Нафасов асарларида калтатой уруғи ва унинг тарқалиши хусусида муҳим фикрлар баён этилган. Уларда қайд этилишича, калтатойлар Сурхондарёнинг юқори ва ўрта оқимларида, Нурота ва Молгузар тоғлари этакларида, Туркистон тизма тоғларининг ён бағирларида, Зарафшон дарёсининг ўрта оқимида, Фарғона водийсида, Қашқадарё воҳасидаги Китоб шаҳри атрофларида истиқомат қилганлар. Афғонистоннинг тоғли районларида анчагина калтатойлар яшаганлар. Калтатойларнинг кенг ҳудуд бўйлаб тарқалиши уларнинг ўтмишда кўп сонли уруғ бўлганлигидан далолат беради.

Калтатойларнинг кўпчилиги вақт ўтиши билан ўз уруғларининг номларини унутиб юборганлар. Лекин улар тарқалган, яшаган жойларнинг баъзилари шу уруғ номи билан юритилиб кетган. Этноним жой номи – топоним сифатида қўллана бошлаган. Юқорида тилга олиб ўтилган Калтатой деб аталувчи қишлоқ ва маҳаллалар бунинг ёрқин далилидир.

Жой номига асос бўлган калтатой этноними келиб чиқишига кўра қўшма сўз, калта ва той сўзларининг бирикувидан ясалган. Бу атама аслида от турларидан

бирининг номини билдирган, маъноси “кичик жуссали, калта бўйинли от” демакдир. Этнонимнинг шундай тарзида номланиши қадимги тотемик тушунчалар билан боғлиқдир.

УРГАНЖИ – Фарғона водийси ҳудудидаги 10 га яқин қишлоқларнинг номлари. Бу аҳоли турар жойлари Андижон вилоятининг Избоскан, Пахтаобод, Балиқчи, Улуғнор, Наманган вилоятининг Наманган, Қўқон шаҳри атрофидаги Данғара, Учқўприк, Бувайда туманларида жойлашган. Қўқонда Урганжибоғ маҳалласи ҳам бор.

УРГАНЖИ – ўзбек уруғларидан бирининг номидир. Этноним Урганч шаҳри номига тожикча – и қўшимчасини қўшиш орқали ясалган, маъноси “урганчлик” демакдир. Тадқиқотчилардан Н.Веселовский, О.А.Сухарева, С.Қораевларнинг ёзишларига қараганда, урганжилар XVIII аср охирида Урганч шаҳридан чиқиб, Бухоро ва бошқа ерларга ўрнашган ўзбеклардир. Дарҳақиқат, Фарғона водийсидаги, шу жумладан, Қўқон ва унинг атрофидаги урганжилар ўша даврда бу ерларга келиб ўрнашган бўлишлари мумкин. XIX аср Қўқон хонлиги тарихига оид манбаларда ҳам ушбу ҳудудларда урганжи қавмига мансуб кишилар истиқомат қилганлиги ва улар ўз уруғларининг номини унутмаганлари баён этилган.

Урганжи этноними замирида юзага келган топонимлар ўлкамизнинг бошқа жойларида ҳам мавжуддир. Бухоро вилоятининг Гиждувон, Жиззах вилоятининг Фориш, Самарқанд вилоятининг Самарқанд, Қўшрабат, Навоий вилоятининг Навоий туманларидаги Урганжи, Бухоро шаҳридаги Урганжиён (“урганжилар” деган маънода), Бухоро туманидаги Урганжихона этнотопонимлари бунинг мисолидир.

ОЛЧИН – ушбу ном билан юритилувчи ойконимлар ўлкамизда бир неча. Хусусан, Фарғона вилоятининг Бағдод, Наманган вилоятининг Тўрақўрғон, Хоразм вилоятининг Гурлан, Самарқанд вилоятининг Каттақўрғон, Оқдарё, Пойариқ, Қашқадарё вилоятининг Чироқчи, Сурхондарё вилоятининг Олтинсой, Қорақалпоғистон Республикасининг Тўртқўл, Беруний туманларида Олчин, Қарши, Қамаш туманларида Олчингузар, Хатирчи туманида Олчинобод, Оқдарё туманида Олчинтепа, Нарпой туманида Равотолчин, Араболчин деган қишлоқ, маҳалла, овул номлари учрайди.

Бу топонимлар асосидаги олчин сўзи қадимги туркий этнонимлардан биридир. Мазкур этник ном XVI-XVIII асрларда ёзилган Ўрта Осиё тарихига оид манбаларда, жумладан, Мулла Сайфиддин Ахсикендийнинг “Мажму-ат таворих”, Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Абдуллонома”, Маҳмуд ибн Валининг “Баҳр-ул асрор”, Муҳаммад Юсуф Муншийнинг “Тарихи Муқимхон”, Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг “Убайдуллонома”, Абдурахмон Давлатнинг “Абулфайзхон” асарларида ўзбек уруғларидан бири сифатида тилга олиб ўтилган.

Олчин этнонимининг этимологияси, бу уруғга мансуб кишиларнинг яшаш масканлари, тарқалиш чегаралари борасида олимлардан С.Қораев, Т.Нафасов, Х.Дониёров, Б.Ўринбоев, А.Отажоновларнинг тадқиқотларида айрим мулоҳазалар билдириб ўтилган. Уларда кўрсатилишича, олчинлар Бухоро ва Кармана атрофларида, Қашқадарёнинг қуйи оқимида, Самарқанднинг баъзи туманларида,

Хоразм воҳасида яшаганлар. Кейинчалик вақтлар ўтиши билан олчинлар ўз уруғларининг номини унутиб юборганлар ва ўзбек халқи таркибига сингиб кетганлар. Олчинлар яшаган жойларнинг баъзилари шу этноним билан аталиб кетган.

Олимларнинг таъкидлашларича, олчин этноними алашин сўзидан келиб чиққан. Ала – улуғ, катта, буюк маъносини билдиради. Шин эса мўғулча зон, тунгусча зон (“халқ”) хакас ва тува тилларидаги чон, чувашча шин (“халқ”, “кишилар”, “қабила”) сўзининг варианты ҳисобланади. Қисқаси, олчин этноними “катта халқ”, “кўп кишилар уюшмаси”, “кўп миқдордаги қабила” маъносини ифода қилади.

Хуллас, этнотопонимлар муайян маъно англатади. Уларнинг этимологиясини аниқлаш тил, тарих, этнография фанлари учун алоҳида аҳамият касб этади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Nizomiddinova, D., &Vasilakhon, I. (2020, June). ABOUT COMBINED TOPONYMS IN THE FORM" OT+ VERB" AND" VERB+ OT". In *ArchiveofConferences* (Vol. 1, No. 1, pp. 128-129).

2. Nosirovna, N. D. (2022). ABOUT SOME ANTHROPOONYMS OF FERGANA VALLEY. *GalaxyInternationalInterdisciplinaryResearchJournal*, 10(12), 1124-1131.

3. Nosirovna, N. D. (2022). Regarding the Study of the Simple Names of the Fergana Region According to the Morphological Structure. *INTERNATIONAL JOURNAL OF INCLUSIVE AND SUSTAINABLE EDUCATION*, 1(5), 82-85.

4. Nosirovna, N. D. (2022). Anthropotonyms are a priceless treasure of our language, a monument of our history. *Emergent: JournalofEducationalDiscoveriesandLifelongLearning (EJEDL)*, 3(02), 16-19.

5. Nizomiddinova, D., &Vasilakhon, I. (2020, June). ABOUT COMBINED TOPONYMS IN THE FORM" OT+ VERB" AND" VERB+ OT". In *ArchiveofConferences* (Vol. 1, No. 1, pp. 128-129).

6. Ubaydullaevna, N. S., Mehmonalievich, T. A., Mamirovna, H. K., &Nosirovna, N. D. ON THE PRINCIPLES OF CATEGORIZATION OF WORDS.